

יישוב ארץ ישראל - רמב"ן

א. נפתח את מסענו במרחבי מצוות יישוב ארץ ישראל במפגש עם דברי הרמב"ן היסודיים ונפתח במפגש עם הפסוקים (במדבר לג, נ-נו):
וידבר ה' אל משה בערבת מואב על ירדן ירחו לאמר: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם עברים את הירדן אל ארץ כנען: והורשתם את כל ישבי הארץ מפניכם ואבדתם את כל משכיתם ואת כל צלמי מסכתם תאבדו ואת כל במותם תשמידו: והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אתה: והתנחלתם את הארץ בגורל למשפחתים לרב תרבו את נחלתו ולמעט תמעט את נחלתו אל אשר יצא לו שמה הגורל לו יהיה למטות אבותיכם תתנחלו: ואם לא תורישו את ישבי הארץ מפניכם והיה אשר תותירו מהם לשכים בעיניכם ולצנינם בצדיכם וצרו אתכם על הארץ אשר אתם יושבים בה: והיה כאשר דמיתי לעשות להם אעשה לכם.

התבונן היטב בפסוקים: מה התורה מצווה על עם ישראל? זו מצוה לדורות? מי מצווה בה? רק הציבור או גם כל יחיד ויחיד לאורך כל הדורות?

נמשיך לשלוש פרשיות נוספות בדברים:

ראה נתתי לפניכם את הארץ באו ורשו את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם לאברהם ליצחק וליעקב לתת להם ולזרעם אחריהם (א, ח).

כי אתם עברים את הירדן לבא לרשת את הארץ אשר ה' אלהיכם נתן לכם וירשתם אתה וישבתם בה: ושמרתם לעשות את כל החקים ואת המשפטים אשר אנכי נתן לפניכם היום (יא, לא-לב).

כי יכרית ה' אלהיך את הגוים אשר אתה בא שמה לרשת אותם מפניך וירשת אתם וישבת בארצם: השמר לך פן תנקש אחריהם אחרי השמדם מפניך ופן תדרש לאלהיהם לאמר איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם ואעשה כן גם אני: לא תעשה כן לה' אלהיך כי כל תועבת ה' אשר שנא עשו לאלהיהם כי גם את בניהם ואת בנותיהם ישרפו באש לאלהיהם (יב, כט-לא).

סכם את העולה ממכלול הפרשיות בשאלה האם התורה מצווה על עם ישראל לדורות לכבוש את הארץ וליישב אותה וכן על כל יחיד ויחיד לגור בארץ. אתה חושב שאפשר לענות על השאלה?

ב. נתבונן בפרשנותו של רש"י לפסוקי במדבר (שם):

והורשתם – וגרשתם. והורשתם את הארץ – והורשתם אותה מיושביה ואז וישבתם בה, תוכלו להתקיים בה, ואם לאו לא תוכלו להתקיים בה.

מה התורה מצווה לפי רש"י בפסוקים אלו? מהי משמעות המילים 'וישבתם בה' לדעתו? האם אפשר ללמוד לדעתו מהפסוקים את מצוות יישוב הארץ?

התורה מצווה בפסוק נ"ב על גירוש יושבי הארץ, 'והורשתם את כל יושבי הארץ מפניכם'. בפסוק נ"ג, 'והורשתם את הארץ וישבתם בה', התורה אומרת שלולי הגירוש לא נוכל לשבת בארץ ולהתקיים בה, 'ואז וישבתם בה תוכלו להתקיים בה', שכן הגויים יחטיאו אותנו בע"ז ויילחמו עמנו. המילים 'וישבתם בה' אינן אפוא ציווי חדש על מצוות יישוב הארץ אלא תוצאה של קיום הציווי על גירוש שבעת העממים, 'הבטחה' ולא ציווי.

ג. הרמב"ן חולק על רש"י וסבור שהמילים 'והורשתם את הארץ וישבתם בה' הן המקור למצוות יישוב הארץ (שם):

והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אתה – על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה כי הוא נתנה להם, ולא ימאסו בנחלת ה'. ואלו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן ולהתישב שם, יעברו על מצות ה'. ומה שהפליגו רבותינו (כתובות קי ב) במצות הישיבה בארץ ישראל ושאסור לצאת ממנה, וידונו כמורדת האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ ישראל¹, וכן האיש, בכאן נצטוונו במצוה הזו, כי הכתוב הזה היא מצות עשה. ויחזיר המצוה הזו במקומות רבים, באו ורשו את הארץ (דברים א ח). אבל רש"י פירש, והורשתם את הארץ, והורשתם אותה מיושביה, אז וישבתם בה, תוכלו להתקיים בה, ואם לאו לא תוכלו להתקיים בה, ומה שפירשנו הוא העיקר.

נמשיך לדברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, בחלק שבו הוא מונה מצוות שהרמב"ם לא מנה², ושלדעתו צריך למנות אותן כחלק מתרי"ג המצוות (שכחת העשין):

מצוה רביעית שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב ולא נעזבה ביד זולתינו מן האומות או לשממה. והוא אמרו להם והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה והתנחלתם את הארץ. ונכפל כזה העניין במצוה זו במקומות אחרים כאמרו יתב' (דברי' א) באו ורשו את הארץ אשר

1. שאם האיש רוצה לעלות והאישה אינה רוצה לעלות, האיש יכול לגרשה ללא כתובה. וכן להפך, אם האישה רוצה לעלות והאיש אינו רוצה לעלות – כופים את האיש להוציא ולתת כתובה.
2. בדף הבא נעסוק בשאלה שבה האריכו רבותינו שבכל הדורות – מדוע הרמב"ם לא מנה את מצוות יישוב הארץ והאם אפשר ללמוד מכך שהוא חולק על קיומה של מצוה זו.

נשבעתי לאבותיכם ופרט אותה להם במצוה זו כולה בגבוליה ומצריה כמו שאמר ובואו הר האמורי ואל כל שכניו בערבה בהר ובשפלה ובנגב ובחוף הים וגו'. **שלא יניחו ממנה מקום**³.

הרמב"ן מביא ראיות נוספות כדי לשלול את הפירוש שכוונת הכתוב אינה מצוה לדורות אלא רק 'הבטחה' (שם):

והראיה שזו מצוה אמרו ית' בענין המרגלים (שם) עלה רש כאשר דיבר ה' אלהיך לך אל תירא ואל תחת. ואמר עוד (עקב ט) ובשלוח ה' אתכם מקדש ברנע לאמר עלו ורשו את הארץ אשר נתתי לכם וכאשר לא אבו לעלות במאמר הזה כתוב ותמרו את פי ה' אלהיכם ולא האמנתם לו ולא שמעתם בקולו, הוראה שהיתה מצוה לא יעוד והבטחה.

ראיה יסודית נוספת היא מהסוגיה במסכת סוטה הדנה בגדרי מלחמת מצוה ורשות⁴ (סוטה מד):

אמר רבא⁵: מלחמות יהושע לכבש - דברי הכל חובה, מלחמות בית דוד לרווחה (רשי: שנלחם בארם צובה להוסיפה על ארץ ישראל ובשאר סביבותיה להעלות לו מנחה ומס עובד) - דברי הכל רשות.

מדוע מלחמות יהושע לכבש הן 'חובה' ומצוה? איזו מצוה מחייבת אותן? מסביר הרמב"ן (שם):

וזו היא שהחכמים קורין אותה (סוטה פ"ח מ"ו) מלחמת מצוה (מצוות ישוב הארץ). וכך אמרו בגמר סוטה (מד ב) אמר רב יהודה מלחמת יהושע לכבש דברי הכל חובה מלחמת דוד להרווחה דברי הכל רשות.

מדברי הרמב"ם עולה תשובה אחרת (מלכים ה, א):

אין המלך נלחם תחלה אלא מלחמת מצוה, ואי זו היא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, ואחר כך נלחם במלחמת הרשות והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו.

התבונן היטב בדברי הרמב"ם - מהי המצוה שבגללה מלחמת יהושע חובה לדעתו?

הרמב"ן שולל בהמשך דבריו פירוש זה (שם):

3. אם נשוב למילים 'או לשממה', ונחבר אותן למילים 'שלא יניחו ממנה מקום', הרי יש כאן אמירה עקרונית ברורה בדבר החובה והמצוה ליישב את כל חלקי הארץ ולא להשאירם בלתי מיושבים, וכדוגמת החזון ליישב את הנגב ולא להשאירו שומם.

4. וראה בהרחבה בדף 'מלחמת מצוה ורשות - פתיחה'.

5. רבא עוסק בהסבר מחלוקת התנאים, ואנו נתמקד במקרה המוסכם של 'מלחמת יהושע לכבש'.

ואל תשתבש ותאמר כי המצוה הזאת היא המצוה במלחמת שבעת עממים שנצטוו לאבדם שנאמר (ס"פ שופטי') החרם תחרימם (כפי שעולה ממשטות הרמב"ם). אין הדבר כן. שאנו נצטוינו להרוג האומות ההם בהלחמם עמנו ואם רצו להשלים נשלים עמהם ונעזבם בתנאים ידועים אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות... וממאמרם מלחמת יהושע לכבש תבין כי המצוה הזו היא בכבוש.

סכם את המחלוקת בשאלה איזו מצוה מגדירה את מלחמת יהושע כמלחמת מצוה.

ד. בחלק האחרון של דבריו מבהיר הרמב"ן שהמצוה חלה גם על היחיד וגם בתקופת הגלות (סם):

ואומר אני כי המצוה שהחכמים מפליגין בה והיא דירת ארץ ישראל... הפלגות גדולות שאמרו בה הכל הוא ממצות עשה הזה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה. אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה. ולשון ספרי (ראה יב כט) מעשה ברבי יהודה בן בתירה ור' מתיא בן חרש ור' חנניה בן אחי ר' יהושע ור' נתן שהיו יוצאין חוצה לארץ והגיעו לפלטיה וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהן וקרעו בגדיהם וקראו המקרא הזה וירשתה וישבת בה ושמרת לעשות אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה.

מצוות יישוב הארץ כוללת אפוא שני חלקים: מצוה ציבורית כללית לכבוש את הארץ ולהתיישב בה ולהקים בה מדינה, ומצוה פרטית לגור בארץ. הרמב"ן סבור שמצוות יישוב הארץ קיימת גם בגלות, ולכאורה על שני חלקיה. נתבונן מעט בשאלה זו ונפתח בשאלת המצוה הפרטית: האם אדם שדר בארץ בתקופת הגלות מקיים את המצוה הפרטית של יישוב ארץ ישראל, דירה בארץ ישראל? כך עולה כאמור ממשטות דברי הרמב"ן, 'אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות'. אולם, הישועות מלכו, רבי ישראל יהושע מקוטנא⁶ כותב (ישועות מלכו י"ד סו):

אמנם גם לפי דעת הרמב"ן שחשב זאת למצות עשה (לגור בארץ), **מכל מקום בעיקר המצוה אינו אלא הירושה והישיבה כאדם העושה בתוך שלו לכבוש א"י שתהיה תחת ירושתינו לא על ביאה ריקנית של עתה** (בזמן הגלות, כשאיינו שולטים בארץ) וכבר המשילו האחרונים למצוות עשה של אכילת מצה כי עיקר המצוה היא האכילה, ולקייח החיטים לשם מצוה והלישה והאפיה אינם גמר מצוה (אלא הכשר מצוה, וכך גם העליה לארץ בימינו שאינה אלא הכשר מצוה ולא המצוה עצמה), ומכל מקום בודאי מצוה גדולה היא (לעלות לארץ גם בזמן הגלות)... ואין ספק שהיא מצוה גדולה כי הקיבוץ הוא אתחלתא דגאולה.

6. תקפ"א (1821) – תרנ"ג (1893), פולין.

מדוע אדם היושב בארץ בזמן הגלות אינו מקיים את עיקר המצוה? מהי הגדרת מעשיו? הסבר את הדימוי לאפיית מצה. חזור אל דברי הרמב"ן והתבונן בהם שוב, מה היחס בין הדברים?

הוא אינו מקיים את עיקר המצוה בתקופת הגלות משום שהמצוה היא 'שיבה' כאדם העושה בתוך שלו, והדר בארץ בזמן הגלות אינו יושב כעושה בתוך שלו. לכן, השיבה בארץ בזמן הגלות נחשבת רק כהכשר מצוה לקיום המצוה בתקופת הגאולה, ישיבה בארץ כאדם העושה בתוך שלו וכובש ושולט בארץ. אמנם, מפשטות דברי הרמב"ן נראה לכאורה שלא כך, שהרי הרמב"ן כותב שכל יחיד מחויב בזמן הגלות בחלק הפרטי של המצוה, הדירה בארץ, ונראה אפוא שהיושב בארץ מקיים את עיקר המצוה הפרטית וישיבתו אינה רק הכשר מצוה – אחרת כיצד ניתן לומר שכל יחיד מחויב גם בזמן הגלות במצוה אם הוא אינו יכול לקיים בישיבתו את המצוה וישיבתו נחשבת רק הכשר מצוה לתקופה אחרת?

ה. מפשטות דברי הרמב"ן נראה אפוא שהחלק הפרטי חל גם בתקופת הגלות. ומה לגבי החלק הכללי של המצוה, הציווי על העם לכבוש את הארץ? הוא חל בתקופת הגלות? הסברה לומר שלא מתבססת על השבועה שלא לעלות בחומה, אחת משלושת השבועות (כתובת קיא):

ג' שבועות הללו למה? אחת, שלא יעלו ישראל בחומה (רש"י: יחד ביד חזקה); ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי. איך ניתן לומר שעם ישראל מצווה בכל הדורות לכבוש את הארץ בכוח, אם יש שבועה שלא לעלות בחומה, שלא לעלות 'יחד ביד חזקה'?

מה אתה חושב? נסה להתבונן בשאלה ולהתמודד.

מדברי הרשב"ש, ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן⁷, עולה שהשבועה שלא לעלות בחומה משהה את החלק הכללי של המצוה, את הציווי לכבוש את הארץ, ולדעתו בזמן הגלות קיים רק החלק הפרטי של המצוה (שו"ת הרשב"ש סימן ב):

7. ביוגרפיה (פרויקט השו"ת): "ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן נולד בעיר אלג'יר בשנת ה"א ק"ס (1400). אביו בעל התשב"ץ היה גדול רבני אלג'יריה אחר פטירת הריב"ש, וגם אבי אביו, ר' צמח, היה ת"ח חשוב, מצאצאי הרלב"ג ואחרים מגדולי פרובנס. אמו של הרשב"ש הייתה בתו של ר' יונה דיסמיסטרי, שהיה דור רביעי לרמב"ן ולר' יונה גירונדי. עם פטירת אביו הרשב"ץ בשנת ר"ד (1444) ישב הרשב"ש על כסאו והוא בן מ"ד שנים בלבד. הוא נפטר בשנת רכ"ז (1467), כשהוא מותיר אחריו שלושה בנים ת"ח, שניים מהם, ר' צמח ור' שמעון, מחברי שו"ת 'כין ובעוז'".

אין ספק שהדירה בא"י היא מצוה גדולה בכל זמן בין בפני הבית בין שלא בפני הבית, וא"ז הרמב"ן ז"ל מנה אותה מכלל מצות עשה כמו שנאמר וירשתם אותה וישבתם בה, וכן היא דעת א"א הרשב"ץ ז"ל בספר זוהר הרקיע שחיבר... אמנם מצוה זו אינה מצוה כוללת לכל ישראל בגלות... אבל היא נמנעת כלל כשז"ל בגמרא כתובות פרק האחרון שהיא מכלל שבועות שהשביע הקדוש ב"ה את ישראל לא ימהרו את הקץ ושלא יעלו בחומה, וצא וראה בני אפרים מה קרה להם שמהרו את הקץ. אמנם מצוה היא על כל יחיד לעלות לדור שם.

הרב ישראלי חולק על הבנה זו של דברי הרשב"ש, ולדעתו אין הבדל בין החלק הפרטי לחלק הכללי, ושניהם קיימים בזמן הגלות. אולם, בעקבות השבועה, החלק הכללי של המצוה השתנה בזמן הגלות, והוא לא כלל את החובה לכבוש את הארץ במלחמה. הבנה זו מעוררת להבנה אחרת של המושג כיבוש, לא ככיבוש צבאי ומדיני בלבד (ארץ חמדה ספר א, שער א, א):

ולזאת נראה שכוונתו באמרו שנצטוו בכיבוש בכל הדורות, היינו גם בזמן הגלות. אלא שעצם המושג "כיבוש" בדברי הרמב"ן, אין כוונתו לכיבוש על ידי מלחמה דווקא (שהרי בזמן הגלות מלחמה זו אסורה) כלומר כיבוש במובן מדיני שאין רשות לאחרים עליהם, וכל עיקר כונתו היא לכיבוש במובן שליטה על המקום לגבי אפשרות ההתנחלות, מבלי שים לב לגבי השלטון המדיני על המקום (ולכן החיוב הכללי יכול להיות גם בזמן הגלות, שכן הוא לא מחייב מלחמה ושלטון מדיני)... ובעצם הדבר מוכרח בשיטת הרמב"ן שכפי שדייקנו לעיל עיקר המצוה אינה לא הכיבוש ולא הישיבה אלא הירושה (להעמיד נחלת אבותינו בידינו כדרך היורשים). וירושה זו ודאי אינה כרוכה בשלטון מדיני על המקום, שהרי כך דרשו חז"ל על הפסוק "אשר ירשו אבותיך וירשתה" שירושה שניה היינו בימי עזרא, והרי בימי עזרא לא היה להם שלטון מדיני אלא רשות מלכי פרס עליהם, ואף על פי כן הרי זה נקרא ירושה ומכאן שאין הירושה קשורה בשלטון המדיני על המקום... לסיכום דעת הרמב"ן: נצטוונו בתור מצות עשה לרשת נחלת אבותינו. מצוה זו כוללת בתוכה שנקבל לרשותנו את המקום ושנחזיק במקום בדרך ההתנחלות בו. בזמן המקדש (על כל פנים בזמן בית ראשון) היתה גם מצוה להתאחד לשם מצוה זו ולרכוש את הארץ בדרך כיבוש מלחמתי. חיוב זה אינו בזמן הגלות, אולם עיקר המצוה שתכנה הכנסת הארץ לרשותנו והחזקה בה נשארה קיימת לתמיד, גם בזמן הגלות.

מהי הגדרת החלק הכללי של המצוה לפי הבנת הרב ישראלי ברמב"ן? כיצד הגדרה זו מסייעת לרב ישראלי לטעון שהחלק הכללי של המצוה קיים בכל הדורות, למרות השבועה שלא יעלו בחומה? מה שינתה השבועה בהיקף החלק הכללי?

ננסה לסכם לסיים:

1. הרמב"ן לומד מהמילים 'והורשתם את הארץ וישבתם בה' שהתורה מצווה במצוות עשה לדורות על יישוב הארץ. מצוה זו כוללת לדעתו שני חלקים: חיוב על הכלל כולו לכבוש את הארץ ולהתיישב בה, וחיוב על כל יחיד ויחיד לדור בארץ.
2. מפשטות דברי הרמב"ן עולה שהחיוב על היחיד קיים גם בגלות, 'אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות'. אולם, בעל הישועות מלכו סבור שהמצוה מתקיימת במלואה רק כאשר האדם יושב בארץ ישראל 'כאדם העושה בתוך שלו', מצב שלא קיים בזמן הגלות. לכן, לדעתו הישיבה בארץ בגלות היא רק הכשר מצוה לישיבה העתידית ולא המצוה עצמה.
3. מדברי הרשב"ש עולה שבעקבות השבועה שלא לעלות בחומה, בזמן הגלות היה קיים רק החלק הפרטי של המצוה ולא החלק הכללי, 'אמנם מצוה זו אינה מצוה כוללת לכל ישראל בגלות'. הרב ישראלי חולק על הבנה זו, ולדעתו גם החלק הכללי של המצוה קיים בזמן הגלות. מהותו אינה שלטון מדיני שמושג בכוח צבאי, דבר שלא היה מאפשר לומר שהוא קיים במקביל לשבועה שלא לעלות בחומה, אלא התיישבות והיאחזות בארץ כעם. לפני השבועה, ולאחר ביטולה, החלק הכללי כלל גם חובה להשתמש בכוח צבאי לצורך היאחזות בארץ, וחלק זה בלבד הושהה בזמן הגלות.